

MOLLANƏSRƏDDİNÇİLƏRİN MAARİFÇİLİK İDEYALARINA HƏSR OLUNMUŞ LAYİQLİ TÖHFƏ

Hümezir Əhmədov,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru,
Rusiya Təhsil Akademiyasının xarici üzvü

Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kamal Camalovun “Mollanəsrəddinçilərin maarifçilik ideyaları” adlı monoqrafiyası bu gün də aktualıq kəsb edən mollanəsrəddinçilər hərəkatının maarifçilik ideyaları probleminə həsr olunub. Çünki mədəniyyət, ədəbiyyat, maarif sahəsində XX yuzilin ən böyük ədəbi hadisələrindən biri “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaranması, məktəb formalaşdırması və özündən sonra ədəbi ənənə qoymasındadır. Müəllif bu dəyəri monoqrafiyanın girişində özünəməxsus şəkildə vurğulamağa çalışır. K.Camalov qeyd edir ki, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin nümayəndələri öz sələflərinin maarifçilik haqqındakı ideyalarını bir az da cilalayaraq yeni fikir, yeni düşüncə və milli təfəkkür baxımından qiymətli fikirlər söyləmiş və bununla da milli mənafə uğrunda mübarizədə Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinin inkişafına dəyərli töhfələr vermişlər. Mollanəsrəddinçilər, Azərbaycanın mədəniyyət tarixində əhəmiyyətini yerini təyin etməyi, milli-azadlıq hərəkatından ilham almağı və o hərəkata xidmət etməyi, Azərbaycan torpağına, onun qəhrəmanlıq tarixinə, zəngin mənəvi sərvətinə, habelə dünya xalqlarının mədəni irsinə, xalqilik prinsiplərinə bağlı olmasını işdə və əməldə müdafiə etmişlər.

Monoqrafiyanın mövzusu bilavasitə

ümummillə lider Heydər Əliyevin mollanəsrəddinçilər və “Molla Nəsrəddin” jurnalı haqqında söylədiyi orijinal fikirlərlə tam uyğundur. Ümummillə lider Heydər Əliyevin haqlı fikrinə görə, yazıçı, şair dövrün nəbzini tutmağı bacarmalı, aktual mövzuları gündəmə gətirməli, ideya və bədii cəhətdən onları yüksək səviyyədə həll etməyi bacarmalıdır. Çünki cəmiyyətin inkişafının bütün mərhələlərində pedaqogikanın əsas vəzifəsi tərbiyələndirmək olmuşdur. Elə bu mənada da “Xalqımızın milli şüurunun formalaşmasında məhz “Molla Nəsrəddin” jurnalının və Cəlil Məmmədquluzadənin fəaliyyətinin rolu əvəzsizdir”.

Bir sıra mövzular, o cümlədən “xalqçı və realist” “Molla Nəsrəddin” jurnalı XX ərin əvvəllərində Azərbaycanda maarifçi hərəkatın xarakterik xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirmiş, ideya-siyasi mədəniyyətin mahiyyətini, rolunu və mövqeyini üzə çıxarmışdır; jurnalın əsas məqamlarından biri də, müəllim hazırlığı məsələsində müəllimlərin tərbiyəvi fəaliyyətə hazırlanmasına imkan yaradan mühiti və pedaqoji-psixoloji şəraiti müəyyən etmək; təlimin ana dilində aparılması, bu dildə dərslik və dərs vəsaitləri hazırlamaq, proqram tərtib etmək kimi siyasi-strateji problemlərə işıq tutmuşdur. Mollanəsrəddinçilər tərəfindən Azərbaycan dili təlimi uğrunda ictimai-mədəni şərait səciyələndirilmiş; təhsil və tərbiyənin

məqsədi, məzmunu, mahiyyəti və komponentləri ilə bağlı verilmiş fikirlər müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Bu baxımdan, mollanəsrəddinçilərin mənəvi-əxlaqi kamilliyə və insani davranışa çağırış və əxlaqi keyfiyyətlərin təbliği ilə bağlı mövqelərini müəyyənləşdirmək, mollanəsrəddinçilərin bədii yaradıcılığında və publisistikasında maarifçi pedaqoji-psixoloji prinsiplərin inikasını izləmək və sistemləşdirmək, bu əsərin dəyərli məziyyətlərindəndir. “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap olunmuş müxtəlif ədəbi-bədii, siyasi yazılarla gənc nəsli vətənə və xalqa məhəbbət ruhunda böyütmək, onlara mədəni vərdişlər, müsbət əxlaqi normalar aşılamaq yollarının üsul, vasitə və tərzlərini üzə çıxararaq elmi-pedaqoji cəhətdən əsaslandırmaq da mövzunu aktual edən problemlərdəndir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Kamal Camalovun monoqrafiyası məhz bu problemin həllinə xidmət edən elmi-tədqiqat işidir. Bu problemin həlli həm qeyd olunduğu kimi, ali və orta məktəb müəllimləri, tərbiyəçilər, pedaqogika sahəsində tədqiqat aparan dissertant və doktorantlar, monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaitləri hazırlayan ziyalılar üçün və yaxud müntəxəbatların, antologiyaların hazırlanmasında, həm də təhsil tarixi ilə bağlı Azərbaycançılıq ideologiyası, pedaqoji-psixoloji, həmçinin, ədəbi-nəzəri problemlərlə məşğul olan tədqiqatçılar üçün də zəruridir.

Mollanəsrəddinçilərin (Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev, Mirzə Ələkbər Sabir, Əliqulu Qəmküsar, Qurbanəli Şərifzadə, Salman Mümtaz, Məmməd Səid Ordubadi, Əli Nəzmi, Mirzə Əli Möcüz və b.) həyat və yaradıcılığı, ictimai-siyasi istiqamətləri, etik görüşləri, təhsil-tərbiyə problemlərinin həlli istiqamətində həm res-

publikamızda (Əziz Şərif, M.İbrahimov, Ə.Mirəhmədov, F.Hüseynov, A.Hacıyev, Turan Həsənzadə, Sabir Əmirov, Əkbər (Məftun) Əkbərov, N.Axundov, M.Ağamirov, A.Zamanov, İ.Həbibbəyli, Sahilə Orucova, Zemfira Mehrəliyeva, Tovuz İmanlı, Rəşidə Məmmədova, Lətif Hüseynzadə və b.), çox dəyərli tədqiqatlar aparılmış, dissertasiyalar, monoqrafiyalar, pedaqoji, psixoloji və metodik əsərlər yazılmışdır. Mövzu ilə bağlı Rusiya, Türkiyə, İran, Fransa və başqa ölkələrdə dəyərli tədqiqat işləri əldə edilmişdir. Lakin müəllifin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi bu sahədə iş davam etdirilməlidir. Mollanəsrəddinçilərin həyat yoluna və zəngin ədəbi-pedaqoji irslərinə dərinədən nüfuz etdikcə, onların yaradıcılığı ətrafında tədqiqat və tapıntılar genişləndikcə öyrənilməmiş problemlər daha bariz, daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Mollanəsrəddinçilərin çoxcəhətli pedaqoji-ictimai fəaliyyətində elə məsələlər, elə problemlər vardır ki, bunlara indiyə qədər ya heç toxunulmamış, yaxud da ötəri və ümumi şəkildə bəhs olunmuşdur. Bu mənada, müəllif haqlı olaraq qarşıya qoyulmuş problemin həllində çıxış yolunu mollanəsrəddinçilərin maarifçilik ideyalarını yeni fikir, yeni düşüncə və milli təfəkkürün inkişafı baxımından incələməkdə görür. Əsərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalı, digər jurnal və qəzetlərdə Azərbaycan, Avropa, rus və Şərqi maarifçiliyinin bir-birinə təsir məsələsi müqayisəli şəkildə araşdırılır, mollanəsrəddinçi maarifçilərin ictimai, ideya-siyasi görüşlərini müasir pedaqoji aspektdə təhlil edilir. Kitabda, ana dilinin tərəqqisi uğrunda mübarizədə mollanəsrəddinçilərin rolunu və fəaliyyətini, ana dilinin tədrisinin zəruriliyi və əhəmiyyəti haqqındakı fikirləri təhlil edən müəllif bir sıra elmi ümumiləşdirmələr

əldə edir: məktəbin demokratik əsaslarla qurulması ideyaları pedaqoji aspektdə təhlil etmək; yeni elmi konsepsiya irəli sürmək; molla-nəsrəddinçi maarifçi pedaqoqların müəllim və müəllim kadrları hazırlığı, müəllimlik fəaliyyətləri, həmçinin, müəllim şəxsiyyəti kimi fikirlər və düşüncələrini bu günün məktəb, maarif işığında öyrənilməsinin işə yararlılığı önə çəkilir. Xalq pedaqogikasıdan istifadənin əhəmiyyətini, təsvirini, təşəkkül və inkişafını molla-nəsrəddinçilərin görüşləri baxımından təhlil tədqiqata elmi sanbal verir. C.Kamalov nəhayət, molla-nəsrəddinçi maarifçilərin yaradıcılığında xalqa, vətənə, ailəyə və əməyə münasibət, onların səmərəli təşkili məsələləri haqqında fikirləri müasir pedaqoji elmi tələblər baxımından təhlil etməkdə görünür.

K.Camalovun “Molla-nəsrəddinçilərin maarifçilik ideyaları” adlı monoqrafiyası ilə tanışlıq və onun təhlili göstərir ki, o, dərin elmi axtarışlar, araşdırmalar və təhlillər sayəsində ərsəyə gəlmişdir. Monoqrafiya tamamlanmış müstəqil elmi-tədqiqat əsəridir. Müəllif əsəri ərsəyə gətirmək üçün geniş mənbələrdən və pedaqoji ədəbiyyatlardan istifadə etmişdir. Tədqiqatçı alim keçən əsrin 60-cı illərinin əvvəllərindən etibarən Respublikamızda nəşr olunan monoqrafiyalarda, metodik və ali məktəblər üçün nəzərdə tutulmuş əsərlərə müraciət etmiş, müqayisəli təhlillər, ümumiləşdirmiş, eləcə də ciddi elmi yaradıcı axtarışlar aparmış və onları ümumiləşdirməyin öhdəsindən gəlmişdir. Tədqiqatçının gərgin əməyi nəticəsində problemin mahiyyəti, qoyuluşu və tədqiq olunma vəziyyəti öyrənilmiş, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün aparılmış tədqiqat metodlarının yeri düzgün müəyyənləşdirilmiş, optimal yolları üzə

çıxarılmış, elmi şəkildə əsaslandırılmış, bu sahədə çox əhəmiyyətli elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Monoqrafiyanın birinci fəslə “Molla-nəsrəddinçilərin maarifçilik görüşləri” adlanır. Birinci fəsil iki yarım-fəsildən ibarətdir.

Birinci yarım-fəsil “Milli təfəkkürün inkişafında molla-nəsrəddinçilərin yeri və rolu”, ikinci yarım-fəsil isə “Molla-nəsrəddinçilərin ideya-siyasi görüşləri və tarixi faktlara münasibət” adlanır. Qeyd olunur ki, xalq arasında milli təfəkkürün, ictimai-ideya-siyasi fikrin, baxışın inkişafında “Molla Nəsrəddin” jurnalının müstəsna xidmətləri vardır. Xalqı inkişafdan, tərəqqidən saxlayan ruhanilərə, fırlıdaqçı din xadimlərinə qarşı mübarizə apararaq milli oyanışa ciddi cəhd göstərən molla-nəsrəddinçilərin və həmçinin xalqda milli təfəkkürün inkişafı, bu mənada onları oyatmağı, ayağa qaldırmağı, hərəkətə gətirməyi, düşündürməyi, zülm və əsarətə qarşı mübarizəyə ruhlandırmağı, “camaatın bəsirət gözünü açıb dost ilə düşməni ona tanıtmacağı” qarşılarına məqsəd qoymaqla öz ölməz əsərləri ilə xalqı bəsirət sahibi etmələri lazımı dərəcədə təhlil olunur. Qeyd olunur ki, molla-nəsrəddinçi maarifçilər güney və quzey Azərbaycanda, İranda, həm də türk dünyasında baş verən zərərli ictimai-siyasi hadisələrə qarşı sərt reaksiya vermişlər. Molla-nəsrəddinçilər çar Rusiyasının, İran, Türkiyə və hətta Sovetlər dönməndə Nikolayları, Stolpınları, Məmmədli şahları, Zilli-Sultanları, Sultan Əbdülhəmidləri və b. azadlıq və insan hüquqlarının tapdalamasını, onlar tərəfindən özbaşnalığın, istismarın hökm sürdüyünü, xalqın istək və arzularını öz şeir və felyetonlarında məharətlə təsvir etmişlər. Hadisələrin səbəbkarlarının tənqid atəşinə tutulma-

ları əxlaqi, tərbiyəvi mühiti pozanlara qarşı sərt yazılar yazmaları pedaqoji fikir tarixi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçı bütün bunlarla yanaşı 1960-cı ildən başlayaraq Respublikanın müstəqillik qazandığı dövrə qədər, həm də müstəqillik dövründə yazılmış ədəbiyyatlarda problemin işlənmə vəziyyətini və elmi-nəzəri əsaslarını lazımi dərəcədə təhlil edən müəllif, burada da mövzu ilə əlaqədar nəşr olunmuş kitabçalara, yazılmış dissertasiya işlərinə cəsarətli tənqidi münasibətini bildirməkdən çəkinmir. Burada müəllif milli, rus, türk və internet saytlarına qədər bir çox bədii, elmi, pedaqoji, psixoloji və metodik ədəbiyyatlara kimi mövzu ilə bağlı geniş ədəbiyyatı təhlil edərək müəyyənləşdirir ki, molla-nəsrəddinçilər həyat hadisələrinə nikbin baxışlı olmuş, böyük arzularla yaşamış, gələcəyin səsini eşitmişlər. Qeyd olunur ki, molla-nəsrəddinçilər həm çar Rusiyasının, həm də Sovet imperiyasının təsiri altına düşdüyünü görmüş, bu imperiyanın Azərbaycanda apardığı mənfur milli siyasətinə qarşı açıq mübarizə aparmışlar. Azərbaycanın yenidən müstəqilliyini əldə edəcəyinə inanan molla-nəsrəddinçi maarifçilər bu arzularının həyata keçiriləcəyinə dərin inam bəsləmişlər. Müəllif uzunmüddətli araşdırmalar nəticəsində sübut edə bilmişdir ki, molla-nəsrəddinçi maarifçilər, hər şeyə rəğmən ictimai-siyasi həyatın, pedaqoji-psixoloji, ədəbi-mədəni həyatın inkişafı üçün geniş imkanlar, insanların məişətində və şüurunda mühüm dönüş yaratmış, böyük ideallar uğrunda mübarizə aparmışlar. Hər iki yarım-fəsil elmi və nəzəri cəhətdən diqqəti daha çox cəlb edir. Burada tədqiqatçı müstəqil münasibəti, tədqiqatçının məsələyə elmi yanaşması razılıq doğurur.

Monoqrafiyanın “Təhsilin demokra-

tikləşdirilməsi uğrunda mübarizədə molla-nəsrəddinçilərin rolu” adlanan ikinci fəsil daha maraqlı və əhəmiyyətlidir. Fəsildə dörd yarım-fəsil verilmişdir. Bu fəsildə “Ana dilinin tədrisi və tərəqqisi uğrunda mübarizədə molla-nəsrəddinçilərin rolu və fəaliyyəti”, “Məktəbin demokratik əsaslarla qurulmasında molla-nəsrəddinçilərin fikirləri”, “Molla-nəsrəddinçilərin müəllim kadrları hazırlığında pedaqoji əlaqələri”, “Uşaq əsərləri və xalq pedaqogikasıdan istifadənin əhəmiyyəti molla-nəsrəddinçilərin təhlilində” araşdırılmış, xarakterik xüsusiyyətlər və problemlər üzə çıxarılmış və əsaslandırılmışdır. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda genişlənən təlimin ana dilində aparılması ideyasının birmənalı şəkildə molla-nəsrəddinçilərin tərəfdar olmaları, ictimai-siyasi və pedaqoji əhəmiyyəti baxışında, həmçinin molla-nəsrəddinçilərin müəllim kadrlarının hazırlanması, onların Rusiya və Avropanın klassik pedaqoqlarının, ilk növbədə dünya pedaqoji elminin banisi Yan Amos Komenski, İohan Henrix Pestalossi, Rusiyada elmi-pedaqoji fikrin görkəmli nümayəndəsi olan Konstantin Dimitriyeviç Uşinski kimi mütəfəkkirlərin ideyaları ilə sintez edilmiş, şərh edilmiş və bir sıra müsbət və mənfə cəhətlər xarakterizə edilmişdir.

Monoqrafiyanın bu fəslindəki əhəmiyyətli cəhətlərdən biri də tədqiqatçı tərəfindən molla-nəsrəddinçilərin gənc nəslin əqli və əxlaqi inkişafında uşaq ədəbiyyatına olan münasibətini, həmçinin molla-nəsrəddinçilərin yaradıcılığında xalq pedaqogikası nümunələrinin – nağıllar, tapmacalar, bayatılar, xalq mahnıları, mövsüm-mərasim nəğmələri, aşıq şeirləri, dastanlar, xalq tamaşaları və s. mədəni keyfiyyətlərin elmi təhlilə cəlb olunması məsələsidir. Tədqiqatçı tərəfindən qeyd edilir ki, molla-nəsr-

rəddinçilər Azərbaycan təhsilinin Avropa və dünyanın qabaqcıl ölkələri ilə inteqrasiya olunmasına tərəfdar olmaqla bu işə əməlləri ilə yardım etmişlər.

Monoqrafiyanın III fəslı “Mollanəsrəddinçilərin şəxsiyyət tərbiyəsi haqqında ideyaları” məsələlərinə həsr olunmuşdur. Fəsil üç yarım-fəsildən ibarətdir. Bu fəsildə ədalətsizliyin təsviri, mənəvi-əxlaqi kamilliyə və insani davranışa çağırışı, əxlaqi keyfiyyətlərin təbliği, xalqa, vətənə, ailəyə və əməyə münasibət tərbiyəsi kimi məsələlərdən bəhs olunur.

Tədqiqatçının göstərdiyi kimi, doğrudan da “Molla Nəsrəddin” jurnalının və eləcə də mollanəsrəddinçilərin tərbiyəvi fikirləri və görüşləri Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tariximizi zənginləşdirən ən dəyərli pedaqoji örnəklər hesab olunur. Bu mənada jurnalın səhifələrindəki tərbiyəvi fikirləri, mollanəsrəddinçilərin pedaqoji görüşlərini daha geniş tədqiq etmək zəruridir. Mollanəsrəddinçilərin mənəvi-əxlaqi kamilliyə və insani davranışa çağırışı, əxlaqi keyfiyyətlərin təbliği, ictimai həyat haqqındakı fikirləri Azərbaycan və ümumən Şərqi Mədəniyyətində, maarifində yeni bir cığır açmışdır.

III fəslin “Mollanəsrəddinçi maarifçilərin yaradıcılığında xalqa, vətənə, ailəyə və əməyə münasibət” adlı sonuncu yarım-fəsildə, tədqiqatçı, tərəfindən inandırıcı arqumentlərlə sübut olunur ki, mollanəsrəddinçilər pedaqoji fikir və ideyalarında ailə tərbiyəsi məsələlərinə mühüm yer vermiş, ailə və məktəbin birgə işini, bunlar arasında vahid tələblərin gözlənilməsini, vali-

deynin nümunəsini uşağın tərbiyəsində mühüm şərt saymışlar. Mollanəsrəddinçilər böyüyən nəslin tərbiyəsinin məzmunu, məqsədi, həyata keçirilmə imkanları ilə bağlı dəyərli fikirlər irəli sürmüş, əmək tərbiyəsinə əxlaq tərbiyəsi ilə əlaqədə götürmüş, əməyin tərbiyəedici xüsusiyyətini önə çəkmiş, böyüyən nəsildə əməyə və əməkçi insanlara məhəbbət tərbiyə etməyi, sənət öyrətməyi vacib bilmişlər.

Ümumən, bu fəsilin elmi-nəzəri və metodik baxımdan işlənməsi uğurlu sayıla bilər.

Monoqrafiyanın sonunda verilmiş nəticələr də elmi maraq doğurur. Dərin elmi təhlilə əsaslanan nəticələr təqdirəlayiqdir, yenidir, elmidir. Monoqrafiyanın bibliografik bazası da zəngindir.

Beləliklə, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, əməkdar müəllim Kamal Camalovun “Mollanəsrəddinçilərin maarifçilik ideyaları” adlı kitabı, fikrimizcə, bu sahədə olan boşluğu doldurmaqla yanaşı, Azərbaycan mətbuat tarixində ən uzun ömürlü satirik məcmuə olan jurnalın istər yaradıcıları, istərsə də, orada nəşr edilən materialların milli məktəb, maarif, tədris işinə verdiyi elmi biliklərin, yönlərin üslub və verdişləri öyrənmək, incələmək baxımından əvəzsiz irs olduğuna diqqəti bir də yönəltmək gücündə olmalıdır. Bu əsər bir daha subut edir ki, “Molla Nəsrəddin” məktəbi XX yuzilin böyük bir yazarlar, müəllimlər ordusunu birləşdirən, Azərbaycanda maarif işini yönəldən əvəzsiz Universitet rolunu oynamışdır.